

מחלוקות במנהג שנודעו מהגדות של פסח

הקדמה

מחלוקות בהלכות ובמנהגים ידועות בעם ישראל מאז ימי קדם. בדרך כלל זכו המחלוקות הללו לתיעוד ברור ומסודר - בספרות חז"ל, בדברי הגאונים, הראשונים או האחרונים. אולם, בצד המחלוקות הידועות והמפורסמות התקיימו מחלוקות, שעל אף שהשאירו רושם בזמנן, לא נודעו לדורות מאוחרים יותר. כך למשל נשתכחה מחלוקת רבנו סעדיה גאון מול גאון ארץ ישראל רבי אהרן בן מאיר על קביעות השנים ד'תרפ"ב-ד'תרפ"ד - אולי השכחה מכוונת¹ - עד שנודעה מתוך מסמכי הגניזה הקהירית.

במאמר זה ברצוני להסב את תשומת הלב להגדות של פסח, העשויות לשמש לעיתים מקור יחידי לידיעותינו על הבדלי פסיקות ומנהגים, ועל ויכוחים שנערכו אודותיהם. אביא כאן שתי דוגמאות: האחת עולה מלשון ההגדות הכתובות, והיא עוסקת במחלוקת אודות נוסחאות ההגדה². הדוגמה השניה עוסקת במנהג³ שמתגלה לנו בעיקר מעיטורי הגדות⁴ מסוף תקופת הראשונים ומתחילת תקופת האחרונים, ולא ידוע לי על שום הד לו בספרות ההלכה והמנהג.

מחלוקת נוסחאות ההגדה⁵

בתקופת הראשונים התקיימו דיונים אודות נוסחאות של קטעים שונים בהגדה של פסח, כשבכל אחד מהמקומות היו שקבעו שיש לשנות מן הנוסח המקובל, וכנגדם היו שהגנו עליו. למרות כל זאת, בהגדות של פסח שהועתקו בארצות אשכנז עד תקופת מהר"ם מרוטנבורג נכתב תמיד הנוסח הקדום, ואם רצה מאן דהוא לומר

- 1 ראה מ"ש הרב מרדכי הלפרין במאמרו 'למה נטה רב סעדיה גאון מהאמת', בתוך: יודעי בינה ה (כרם ביבנה, תשע"א), עמ' 64.
- 2 ויודגש - אינני מדבר על המחלוקת אודות נוסח בודד זה או אחר; המחלוקת אליה אני מתייחס היא לגבי דרכם ושיטתם של מעתיקי הגדות בקשר לכלל חילופי הנוסחאות.
- 3 ראה להלן לשון הכיתוב בהגדת פראג רפ"ז.
- 4 וראה עוד "על שלושה מנהגי פסח מתוך ציורי הגדות" אצל פרופ' דניאל שפרבר, מנהגי ישראל כרך ד, ירושלים תשנ"ה, עמ' קסא-קע.
- 5 קטע זה מבוסס על חלק ממאמרי "מנהגה ונוסחה של הגדת באקי", ישורון טו (ניסן תשס"ה), עמ' תתעז-תתפו, ושם מראי מקום רבים יותר.

את הנוסח האחר – אמר זאת בעל פה⁶. יותר מאוחר, בתקופתם של מהרי"ל ו'תרומת הדשן', הוכנסו הרבה נוסחאות מתוקנות להגדות האשכנזיות.

מגמה זו של תיקון נוסח ההגדה על פי הערות והצעות של רבנים ופוסקים ועל פי מנהגי קהילות אחרות ניכרת מאוד בהגדות שהועתקו בערך בשנים ר'ר"נ בידי שני סופרים אשכנזיים: יואל בן שמעון ומאיר יפה. שניהם היו גם ציירים אמנים, והגדותיהם המצויירות ידועות מאוד. במחקר שערך ד"ר מרדכי גלצר על נוסחאות הגדות של פסח הוא ציין את נטייתם של הסופרים הללו לשלב בהעתקתם את הנוסחאות החדשות⁷.

לפני כמה שנים נתגלה כתב יד של הגדה אשכנזית מאותה תקופה, שמאוחר יותר היה בידי הרבנים למשפחת באקי בקהילת קסאלי מונפיראטו באיטליה, ועל שמם כונתה ההגדה 'הגדת באקי'. לא ידוע מי כתב הגדה זו, אך סגנון הכתב וציור בודד שצוייר בה מורים על קירבה רבה של הגדת באקי ושל הסופר שהעתיקה אל שני הסופרים האמנים הנזכרים, יואל בן שמעון ומאיר יפה. והנה, בהשוואת נוסחאות הגדה זו לנוסחאות הגדותיהם של שני הסופרים האחרים מתגלית בהגדת באקי מגמה עקבית לדבוק בנוסחאות האשכנזיות הישנות⁸. אין אף הגדה אשכנזית מאלו ששרדו עד ימינו שיש בה ריכוז כה רחב של מסורות אשכנזיות קדומות כמו בהגדת באקי.

אמנה כאן כמה דוגמאות לשינויי הנוסחאות הללו, כאשר הנוסח הראשון הוא נוסח אשכנז הישן, ואחריו מובא הנוסח המחודש:

- "הא לחמא" – "כהא לחמא" או "הא כלחמא".
- "אין אנו חייבין לטבל" – "אין אנו מטבילין".
- בשאלת החכם "אשר ציוה... אותנו" – "אשר ציוה... אתכם".
- "יעקב ובניו ירדו מצרימה" – "יעקב ובניו ירדו מצרים".
- "מאתים וחמשים מכות" – "חמשים ומאתים מכות".

6 ראה כעין זה הנהגתו של מהרי"ל: "ואמר מהר"י סג"ל שגה הוא ביד המגיחים את הספרים של הציבור... דברים דאית בהן פלוגתא חלילה ליה להגיה אליביה שום אחד מהם, אך היה מרגיל על לשונו לומר מבחוץ לפי הנראה לו ולא לכותבו בספר" (מהרי"ל, שחרית דיום כיפור, סע' יא, עמ' שמא).

7 M. Glatzer, The Ashkenazic and Italian Haggadah and the Haggadot of Joel ben Simeon, in: M. M. Weinstein (ed.), The Washington Haggadah – Commentary volume, Washington 1991, עמ' 151-156.

8 במאמרי הנ"ל (בהע' 5) שללתי את האפשרות שהגדת באקי הועתקה במקרה מהגדה קדומה, ואין בה מגמה מכוונת. מפרטים בודדים בהגדת באקי המושפעים מהנוסחאות ה'חדשות' (ראה בהע' 79 במאמר) מוכח שלא הועתקה באופן עיוור ממקור קדום, אלא שהסופר בחר לו דרך ונוסח, ובפרטים הספורים הללו כנראה שגה, או שלא היה מודע לנוסח הישן.

- "אילו... את בית המקדש דיינו, על אחת... בית הבחירה לכפר" - בשני המקומות "בית הבחירה".
- "למי שעשה נסים לאבותינו ולנו את כל הנסים" - "למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הנסים".
- "שפוך חמתך על הגוים... ועל הממלכות" - "שפוך חמתך אל הגוים... ועל ממלכות".
- הוספת הפסוק "רננו צדיקים" מיד אחרי 'הלל הגדול' - השמטת הפסוק.

תמונה 1. הגדת פראג רפ"ז

נראה כי ניתן לראות בהגדת באקי תגובת נגד להגדות שכתבו בזמנו מאיר יפה, יואל בן שמעון ואחרים. באמצעות נוסח ההגדה הובעה עמדה רעיונית: מול מגמת ההתחדשות - אנו נעמוד על משמר מנהגי אשכנז והנוסחאות הישנות בלי לזוז כמלוא הנימה! בספרות התורנית ששרדה מדור תלמידי מהרי"ל לא נשארה עדות על מחלוקת כזו בין חכמי אותו דור, והגדת באקי היא עדות יחידה במינה למחלוקת שהתקיימה ביהדות אשכנז בזמנם של מהר"י ווייל ו"תרומת הדשן" על כוחו של המנהג, ועד כמה ניתן לשנותו מנימוקים אלה ואחרים.

הצבעה על האשה ב'מרור זה'

באחת ההגדות הראשונות שהגיעו לדפוס, הגדת פראג רפ"ז, נדפסה הערה בצד המילים "מרור זה"⁹: "יש מנהג בעולם שהאיש מורה על האשה משום שנאמר אשה רעה מר ממות"¹⁰. לא מצאתי ל'מנהג' זה שום איזכור בספרי הפוסקים ואף לא אצל בעלי המנהגים - לא התייחסות חיובית אליו, אך גם לא שלילת ההנהגה הנזכרת.

המקורות היחידים מלבד הגדת פראג לנוהג זה הם ציורים בכמה הגדות מסוף תקופת

9 ראה תמונה 1.

10 בפסוק "ומוצא אני מר ממות את האשה"... (קהלת ז', כו), אך הכותב כאן הכניס בפסוק את פרשנות הגמרא "כמה רעה אשה רעה, דכתיב, ומוצא אני מר ממות את האשה" (יבמות סג, ב).

תמונה 2. הגדת ששון הספרדית

הראשונים - רובן אשכנזיות, ומיעוטן מפרובנס או מצפון ספרד¹¹. הרמז הראשון להצבעה על האשה נמצא ב'הגדת ששון הספרדית' - למעשה הגדה מפרובנס, בערך מזמנו של רבנו יעקב בעל הטורים. מעל המילים "מרור זה" נראים איש ואשה; האיש מחזיק בידו הימנית עלה גדול, אך אצבע ידו השמאלית מורה על האשה שמולו¹². בולט ובוטה יותר הציור שב'הגדת האח', שנכתבה וצויירה מעט מאוחר יותר מהגדת ששון, בתחילת שנות ה-ק' (אמצע המאה הי"ד), כנראה בקטלוניה הסמוכה לפרובנס. כאן מופיעים שני ציורים ל'מרור זה'; בציור הגדול נראה עלה גדול של ירק, כרגיל בהגדות ספרדיות, ומתחת לציור זה נראים איש ואשה ליד שולחן ערוך, והאיש מורה באצבעו על האשה¹³. כל המקורות האחרים לנוהג ההצבעה באצבע הם מהגדות אשכנזיות, וזמנן כמאה

- 11 את רשימת רוב הציורים הללו אסף בצלאל נרקיס במאמרו *The art of the Haggadah*, בכרך המבוא להגדת וושינגטון (הנ"ל בהע' 7), עמ' 73-74. אני מודה לגב' מיכל שטרנטל מ'המרכז לאמנות יהודית' על סיועה הרב בהכנת מאמר זה.
- 12 אוסף מוזיאון ישראל 180/41, עמ' 114, ראה תמונה 2. (צילום: מוזיאון ישראל י-ם, ע"י ארדון בר חמא). אני מודה למחלקה לצילום וזכויות יוצרים במוזיאון ישראל על מסירת צילומי כתבי היד שברשותם ועל מתן הרשות לפרסמם.
- 13 כת"י לונדון 606, דף 18א.

שנה ומעלה אחרי ההגדות הנזכרות¹⁴. באשכנז קיבל המנהג צורה חדשה, ובמקום להצביע על האשה מרחוק – מניח האיש את ידו על ראשה¹⁵. בשתי הגדות מחזיק האיש את המרור בידו האחת, וידו השניה מונחת על ראש האשה¹⁶. באחת מאלו¹⁷ מחזיקה האשה חרב בידה – כנראה לרמוז על כך שהיא אכן "מר ממות". בהגדה אחרת לא נראה המרור כלל, והאיש מסתפק בהנחת ידו על ראש האשה¹⁸.

תמונה 3. מכלול רוטשילד 24

החידוש המעניין נמצא דווקא בהגדות האשכנזיות שבהן ההצבעה נעשית באצבע. בשלוש ההגדות הללו מצביעים השניים, גם האיש וגם האשה, זה על זה! האיש מחזיק ביד אחת את המרור, וביד השניה מצביע על האשה, והיא מצביעה

14 לכאורה נראה שהמנהג נולד בארצות הדרום, בפרובנס או בקטלוניה. קשה לדעת האם הגיע לאשכנז באמצעות אנשים שהכירוהו, או שמא אחד מציירי ההגדות האשכנזיים נטל את הציור מהגדות מפרובנס, והציורים הם שהחיו את הנהג גם באשכנז.

15 אולי קשור הדבר למנהגים השונים, האם באמירת "מצה זו" ו"מרור זה" יש להחזיק את המצה והמרור ביד, או שמספיק להורות עליהם באצבע.

16 א. הגדת וושינגטון, כת"י וושינגטון ספריית הקונגרס 1 MS, דף 16א. ההגדה נכתבה וצויירה בידי יואל בן שמעון הנזכר, בגרמניה או באיטליה, בשנת רל"ח; ב. ההגדה שב'מכלול רוטשילד' 24, אוסף מוזיאון ישראל 180/51, דף 160א, ראה תמונה 3. (צילום: מוזיאון ישראל י-ם, ע"י ארדון בר חמא). כתב היד נכתב וצוייר באיזור פיררה שבצפון איטליה בשנת ר"מ.

17 הגדת וושינגטון הנ"ל.

18 כת"י מינכן 200, דף 21ב. זמנה מוערך קרוב לזמנן של שתי ההגדות שבהע' 16.

עליו¹⁹. ה'דוקרב' שבין בני הזוג מקבל ביטוי מעניין בכיתובים הנלווים אל הציורים ב'הגדת חילק ובילק'. מעל האיש נכתב: "מאמר הגלוף²⁰, 'מרור זה' קולי בְּהָרָם, בזה וזה גורם"; כלומר, כשאני מרים קולי באמירת "מרור זה" אני מכוון לשני מרורות, הירק והאשה. ומעל ציור האשה כתובה "תשובת האשה: הלא חשבתך כאחד מהם, ויבוא השלישי ויס'ריח'²¹ ביניהם"; הוי אומר, גם האשה מחשיבה את הבעל כאחד המרורות ולכן היא מצביעה עליו, אך כמין הצעה של פשרה היא מציעה שיבוא ירק המרור, הוא המרור השלישי, המוסכם על שניהם, והוא 'יסריח', יהיה מר²², בין לו ובין לה.

מאז הגדת פראג נראה שה'מנהג' המתואר נעלם וזכרו כמעט אבד. אפשר שכבר בזמן הדפסת הגדת פראג לא התקיים מנהג זה בפועל, וההערה המתארת אותו היא אולי העתקה ממקור מוקדם יותר. אני מוצא סיוע לכך מהציור שנדפס בהגדת פראג תחת אותה הערה; נראה בו איש מחזיק ביד ימין את עלה המרור, ובידו השמאלית הוא מצביע לא כלפי אשה - אלא כלפי המרור. ההצבעה באצבע על המרור מיותרת לגמרי כאשר מחזיקים אותו ביד השניה, ומה טעם אפוא להצבעה זו? מסתבר שמי שהכין את ציורי הגדת פראג השתמש בהגדות אשכנזיות מוקדמות יותר, ושם מצא את דמות האיש המחזיק מרור ביד אחת ומורה באצבע היד השניה; אולם, אותו עורך ציורים לא הבין את משמעות ההצבעה בהגדה שממנה העתיק (או שלא הסכים עם מה שתואר בציור), והשמיט את דמות האשה, וכך לא נותרה מטרה אחרת להצביע עליה ביד הפנויה אלא על המרור שביד האחרת. יתכן אם כן שתשובת ה'אדרבה' של הנשים, שהעזו להצביע חזרה על האנשים, היתה אחד הגורמים לשקיעת המנהג, ובסופו של דבר התקבלה הצעת האשה בהגדת 'חילק ובילק': "ויבוא השלישי ויסריח ביניהם".

בקהילות שונות נהוג היה לקנות בכל שנה הגדה נוספת, והצדיק רבי נפתלי מרופשיץ הסביר זאת על פי דרכו²³. אחרי שנוכחנו כי הגדות של פסח הן לעיתים המקורות היחידים לידיעותינו אודות נוסחים, מנהגים וחילוקי דעות - עלה בידינו טעם נוסף למנהג לאסוף ולכנס עוד ועוד הגדות.

- 19 א. כת"י דרמשטט Or. 28, דף 112א. הציור נמצא ליד אכילת המרור, ולא ליד אמירת "מרור זה". שם מצויירים שלושה אנשים, והראשון מורה באצבעו לפנים, אך אינו מורה על דבר מסוים; ב. הגדת חילק ובילק, כת"י פריס 1333, דף 19ב; ג. הגדת פלורסהיים, כת"י ציריך, אוסף פלורסהיים, דף 17א. הגדה זו נכתבה ברס"ב, כ-15 שנים לפני שנדפסה הגדת פראג. 20 מלשון גילוף, חריטה. לפי ההקשר והעדר האות י' אחרי ה-ג' נראה שיש לנקד את ה-ג' בקמץ, וזהו תואר לאיש, המגולף (=מצוייר) בציור שתחת הכיתוב. 21 סימני ההדגשה מעל מילה זו באו לסמן שזוהי לשון נופלת על לשון, ולעומת הביטוי המקורי "ויכריע ביניהם" נשתנה כאן ל"יסריח". 22 על הקירבה בין התארים הללו ראה בגמרא ביבמות (פט, א): התורם קישות ונמצאת מרה, אבטיח ונמצאת סרוח. 23 הוא הסביר זאת בכך שה'רשע' של השנה שעברה נחשב השנה כבר כצדיק, וכדי שלא יחסר מספר הבנים צריך לקנות לשנה זו הגדה חדשה...